

Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature *in 18th-century Hungary. A Collection of Documents and Sources*

Edited by Réka Lengyel, Gábor Tüskés, preface and commentary by Réka Lengyel, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017, 247 l.

A felvilágosodás azáltal is kiemelkedik Európa kultúr- és esztétörténeti korszakai közül, hogy utókora(i) számára identitásképző viszonyulási pontként szolgál. Ennek oka – amellet, hogy közéletünk és közgondolkodásunk a felvilágosodásnak köszönheti máig használatban lévő, önmagában véve is csatatérként működő szókinccse és fogalomtára jelentős részét – alighanem az, hogy az értelmet és a tudást társadalmi célok szolgálatára fordító programja *ab ovo* állásfoglalásra csábít az efféle instrumentalizálás értékével és mibenlétével, lehetőségeivel és korlátjaival kapcsolatban. Az agyondemokratizált tudás és a *fake news* korában a felvilágosodás nem feltétlenül áll nyeresre a világban, még kevésbé Magyarországon.

Ha másért nem, önmagában emiatt is méltánylandó vállalkozás volt 2017 őszén az *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* című konferencia és a *Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában* című kiállítás megrendezése az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztálya és a Magyar Nemzeti Múzeum együttműködésében, a Humboldt Stiftung támogatásával. Ezen eseményekhez és a kiállítás azonos címmel megjelent katalógusához kapcsolódóan jelent meg ez az értékes forráskiadvány.

A kötet szerkesztői harminc, a 18. századi magyarországi tudós társasági mozgalom és szabadkőművesség köréből

válogatott dokumentumot adnak közre teljes egészében vagy rövidítve; közülük nyolcat első ízben. A válogatás alapelve formai tekintetben felettébb rugalmas. A szövegek eredeti terjedelme igen széles skálán helyezhető el, nyilvánosságuk is eltérő; szerepel közöttük levelezés, tervezet, beadvány, szabályzat (szabadkőműves alkotmány), jelentés stb. A rugalmasság érvényesül abban a tekintetben is, hogy a tudós társiasság magyarországi törekvéseinek reprezentálása nem korlátozódik az akadémia- vagy társaság-alapítási próbálkozások bemutatására, hanem kiterjed mindazon „terekre” – intézményi és szervezeti formákra, a gondolatok közlésének, áramlásának, keringésének szó- és írásbeli fórumaira –, amelyek a kortársak felfogása szerint alkalmasak voltak arra, hogy a felvilágosodás filozófiai és irodalmi művekben, tudós értekezésekben rögzített, egymással versengő eszméit további kritikai vizsgálat alá vegyék, és megélt tapasztalattá változtassák. Bár a szabadkőművesség dokumentumai a kötetben önálló szerkezeti egységet alkotnak, előszavában Lengyel Réka hangsúlyozza, hogy ezek „nem különülnek el élesen” (14). Ez nemcsak azért ésszerű, mert a szerzők körében jelentős az átfedés a tudós társaság és akadémia-tervezetekével, hanem azért is, mert – mint a nemzetközi szakirodalomból tudjuk – a szabadkőműves páholyok maguk voltak az erény, a testvériség és a tudomány egységes keretekben, a boldogulás és a jobbitás érdeké-

ben történő művelésének első számú laboratóriumai (vagy legalábbis eszményül választották e szerepet, és törekedtek betöltésére). E szerkesztői döntéseknek köszönhetően a kötet meggyőzően ábrázolja a tudós társiasság céljainak megvalósítására tett 18. századi magyarországi fáradozások kiterjedtségét és sokrétűségét.

Mindezzel a kötet máris jó szolgálatot tett, tágitotta a magyar felvilágosodás-kutatás horizontját: a válogatás és annak eredménye a felvilágosodás egy olyan arcát mutatja meg, amely kiváltképp alkalmas arra, hogy a magyar folyamatokat „beleírassuk” a nemzetközi történetbe az összehangzások és disszonanciák, a párhuzamok és széttartások, a szinkronok és aszinkronok jobb megértése által. Ezzel a válogatás jól illeszkedik a magyar 18. század kutatásának azon áramába, amely a H. Balázs Éva, Kosáry Domokos, Benda Kálmán és mások által fémjelzett nemzedék alapozott meg, s e tekintetben konkrétan a szabadkőművességet illetően kölcsönösen kiegészítik egymást a *Helikon* közelmúltbeli tematikus számával (2016: 4).

A nemzetközi kutatással folytatott párbeszéd lehetőségét egy újabb szerkesztői döntés alapozza meg még szilárdabban. A németül és latinul íródott szövegeket eredeti nyelven, a magyar nyelvűeket pedig angol fordításban közlik, s mindegyikhez egy rövid angol bevezető alkot kontextust. Ismerve a hazai publikálású kiadványok nemzetközi vérkeringésbe történő bekötésének nehézségeit, üdvözlendő, hogy a kötet teljes egészében letölthető a Google Booksról.

A nemzetközi beágyazás és összehasonlítás szempontjából a kötet egyik fontos hozadéka, hogy rávilágít: a reformkori Magyar Tudós Társaság, azaz a Tudományos Akadémia előzményeinek nemcsak

az 1730-as évekre visszamenő időbeli mélysége figyelemre méltó, hanem ezen előzmények folyamatossága – e tekintetben, ahogy az előszó röviden rámutat, az összeállításnak a nevezetes „kontinuitás-vita” szempontjából is van jelentősége – és szélessége is. A felvonultatott szerzők és írások között vannak kézenfekvő szereplők – Bél, Kollár, Bessenyei, Révai, Aranka; a szabadkőműves részben Kazinczy, Berzeviczy, Martinovics – és talán kevésbé megjósolható, de mindenképpen indokolt választások. A recenzió terjedelmi korlátjai nem engednek meg egy bármilyen elnagyolt tartalmi összefoglalót, és ennél talán érdekesebb is, ha azt hangsúlyozom és mutatom be egyetlen példán, hogy az egyes szövegek a válogatás egészének összefüggésében szokatlan kérdések feltevésére adnak alkalmat, és talán újfajta válaszokat ígérnek.

A kötet kitér az akadémia- és tudóstársaság-alapítási kísérletek kudarcaira. Bár egyes társaságok (a Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften a század derekán, majd az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság a századfordulón) ideig-óráig működtek és nyomot is hagytak, a többiek, s főleg az akadémia létrehozásának törekvései rendre meghíúsultak. Forráshiány mellett az előszó ennek okaként az ismerős nemzeti narratívára hivatkozik: a magyar nyelv, tudomány és kultúra felemelésének szorgalmazói között magas volt a protestánsok aránya, így az ügy nem találkozott a katolikus államvezetés támogatásával, s röviddel az után, hogy ezt az akadályt a jozefinus reformok eltávolították vagy leküzdhetővé tették volna, a szándék mind erősebb politikai felhangokkal itatódott át, s ezért ütközött kormányzati ellenállásba. Nem vitás, hogy ez is a korszak

egyik valósága. Ám érdemes meggondolni, hogy bécsi székhelyű osztrák tudományos akadémia sem alakult egészen 1847-ig, s csak a 18. századból több elvetélt kísérletről tudunk, ami önmagában is némileg más megvilágításba helyezi a magyarországi fiaskókat. E bécsi kísérletek egyike (időrendben a negyedik) helyet kapott ebben a kötetben is, ahol azonban több szempontból kakukktojásként vagy ellenpróbaként minősíthetjük szerepét.

Az udvari csillagász és polihisztor Maximilian Hell 1774-es akadémia-tervezetéről van szó (67–75). Ellentétben a kötetben található egyéb tervezetek mindegyikével, ennek a kidolgozására Hell éppenséggel a kormányzattól kapott felkérést, nagyjából fél évvel az után, hogy a jezsuita rend feloszlata (más folyamatokkal és kihívásokkal együttesen) felvetette a Habsburg monarchia-beli tudományos élet teljes újjászervezésének szükségességét. Nem mellékesen Hell maga is (ex)jezsuita volt, amit a kötet sajnos (hasonlóan a kiállítás katalógusához) elmulaszt megemlíteni. Hell e háttérét tekintve – legalábbis a Jézus Társasága *versus* felvilágosodás viszony megszokott képével a fejünkben – különösnek hat a tervezet hangvétele, kifejezőmódja. A volt jezsuita atya anyanyelvi szinten használja a tudós társiasság felvilágosult idiómáját, melyben a tudományos elmesúrlódás – a közös kíváncsiság, a megfigyelés és megismerés közös értékrendje – erőse fonja a személyközi kapcsolatok hálóját, s maga a tudományos haladás is elképzelhetetlen a művelői közötti emberi kötődés cementje nélkül. A *barát*, *barátság* szavak a tudós társaság mibenlétét fejtető három bekezdésben nem kevesebb, mint nyolc alkalommal fordulnak elő: az akadémia „ist eine freundschaftliche

Vereinigung einiger Grundgelehrten ... die durch eine harmonisierende Gemüths Art gleichsam als Freunde sich freywillig zuzammensammeln [sic – feltehetőleg: zuzammensammeln]” (68). Amellett, hogy felidézi a (szerinte és az ideáltípus szerint) hasonló alapon szerveződő londoni és párizsi példákat, Hell az intézményi integritás érdekében is előnyösnek találja, ha a tagság összetételét elsősorban a kölcsönös, „baráti” megbecsülés alakítja – „[d]araus erhellet, warum die Souverainen, die in ihren Staaten eine gelehrte Gesellschaft errichtet, und unter ihren hohen Schutz genohmen, sich selbst ein Gesetz gemacht haben die freye Wahl der Mitglieder nicht zu kräncken [...]” (uo.).

Ehhez érdemes hozzáfűzni, hogy egyes források szerint Hell már egy évtizeddel korábban benyújtott egy akadémia-tervet, amely azért futott zátonyra, mert a kormány beleszólást akart a tagok kinevezésébe, ami a birodalmi csillagász számára elfogadhatatlan volt. Mindez együttesen azonban másról is árulkodik, ha meggondoljuk Hell 1774-es akadémia-tervezetét: az állandó tagok fele hozzá hasonló cipőben járt, azaz a plánum szerzőjének korábbi rendtársa volt. Ennek tükrében a felvilágosult barátság-étosz valójában a jezsuita *esprit de corps* megnyilatkozásának tűnik, a megálmodott akadémia egésze pedig – egyebek mellett – a jezsuita tudomány és tudósok „átmentése” intézményi biztosítékának. Ez nem került el az uralkodó figyelmét sem. A tervezet elutasításának az anyagi háttér rendezetlensége mellett az is nyomós oka volt, hogy Mária Terézia – a Studien-Hof-Commission egy 1775 novemberi feliratának margójára firkált jegyzet tanúsága szerint – úgy vélte, „képzelenség lett volna úgy határoznom, hogy

létrehozok egy *accademie des scienses*-t [sic] 3 ex-jezsuitával és egy kémiaprofesszorral, bármilyen érdeemesek is, ez az egész világ előtt neveltség tárgyává tenne bennünket [...]”.

Ha ezt az epizódot valamivel tágasabb összefüggésbe szeretnénk ágyazni, érdemes a következőket meggondolni. A jezsuita Hell (számos rendtársával egyetemben) a 18. századi *respublica litteraria* tevékeny és kreatív, nagy tiszteletnek örvendő résztvevője volt, aki professzionális módon használta a felvilágosodás kommunikációs infrastruktúráját, művelte annak tudós és kulturális gyakorlatait, s beszélt az ezek leírására és alakítására létrehozott nyelvet. Számos példa van arra, hogy kollegiálisan, „barátilag” együttműködött protestáns tudósokkal. Eközben nemcsak a tolerancia eszméjét utasította el mereven, hanem élesen bírálta a katolicizmuson belüli reformáramlatokat is, a szabadkőművességtől pedig kifejezetten visolygott (amire, tekintettel az Ignaz von Born vezérelte bécsi szabadkőműves körökből az 1780-as években az ex-jezsuitákat és konkrétan Hell ért támadásokra, volt személyes oka). A saját akadémia-tervének kudarca feletti csalódást alig leplezett féltékenységgé és haraggá érlelte annak a testközeli élménye, hogy a jozefinus évtized közepén a Zur Wahren Eintracht páholy egy ideig afféle igazi akadémia-pótlékként működött. Hol helyezhető hát el a jezsuita rend és tudomány a felvilágosodás térképén? Mi a szerepe a felvilágosodás törésvonalainak alakításában? Mit jelent a Jézus Társasága feloszlata

a felvilágosodás kronológiájára nézve? Úgy vélem, az akadémia-alapítási epizód ilyen, önmagán és talán a magyar, illetve közép-európai felvilágosodáson is túlmutató kérdéseket vet fel. Biztos vagyok benne, hogy a kötetben közölt dokumentumok számos hasonló kérdés megfogalmazását ösztönözhetik.

Végül a Hell-féle akadémia-tervezet kapcsán hadd tegyek néhány – a kötet jelentős érdemeit nem csökkentő – észrevételt az angol fordításokról. E szöveg bevezetőjében olvasható az a tagmondat, amely a kiállítás katalógusában (33) – helyesen – így szerepel: „[Hell] kérte az illeték elengedését” (ti. az akadémia pénzügyi háttéréként számításba vett kalendárium-eladásokra kivetett kincstári illetékét), az idegen nyelvű kötetben azonban így: „he asked to be relieved of responsibility” – azaz kérte a megbízás alóli felmentését, ami nem felel meg a valóságnak. Egyebekben az egyes dokumentumokat bevezető ismertetők és a magyarból fordított források angolsága túlnyomórészt színvonalas, igaz, helyenként túlságosan is nyilvánvalóak a nyelvújítás előtti magyar 21. századi angolra való átültetésének nehézségei, és akad példa helytelen illetve pontatlan, félrevezető megoldásokra is. (100: „The title of the journal [Orpheus] refers to the name that he [Kazinczy] *chosen* [kiemelés K. L.] as a Freemason.” Több helyen (pl. 120) szerepel az „academic plan” szókapcsolat, a kontextusból következtetve az „akadémia-terv[ezet]” megfelelőjeként, holott ebben a formában általánosságban tudományos tervet jelent.

Kontler László